

انقلاب و نظام انقلابی (بررسی مقایسه‌ای)

علیرضا زمزم^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۴

چکیده:

در این مقاله انقلاب و نظام انقلابی از دیدگاه‌های متفاوت مورد بررسی قرار می‌گیرد. مسئله این است که برای جلوگیری از استحاله انقلاب و تبدیل نشدن آن به سیستمی محافظه‌کار و نیز محدود نشدن دایره انقلاب، چه راه‌حلی وجود دارد. آیت‌الله خامنه‌ای و لئوتروتسکی و به‌گونه‌ای دیگر آرنولد توین بی از منظرهای مختلف به مسئله پاسخ داده‌اند. آیت‌الله خامنه‌ای معتقد است با توجه به استمرار بودن و تکاملی بودن پدیده انقلاب، نظام سیاسی برآمده از آن همواره باید انقلابی بماند تا مانع از رکود و ایستایی گردد. وی بدین منظور «نظریه نظام انقلابی»، را ارائه داد. لئوتروتسکی برای جلوگیری از شکست انقلاب روسیه و صدور آن به کشورهای دیگر، «نظریه انقلاب مداوم» را مطرح کرد. آرنولد توینبی، تحولات تمدن‌ها (حدوث، بقا و زوال) را با طرح اندیشه «معارضه و واکنش» توجیه نمود. از نظر روشی، موضوع با استفاده از مطالعه توصیفی - تطبیقی در چارچوب سه مکتب اسلام، مارکسیسم و لیبرالیسم بررسی اجمالی شده است.

واژگان اصلی:

آیت‌الله خامنه‌ای، نظام انقلابی، انقلاب، تمدن، انقلاب مداوم، تروتسکی، توین بی.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین تبدیل فرایند انقلاب به نظام و چگونگی حفظ روحیه انقلابی از موضوعات مورد مناقشه درخصوص انقلاب و پیامدهای آن است. باور عمومی در بین نظریه‌پردازان انقلاب این است که با پیروزی انقلاب و تغییر ساختار نظام مستقر و تأسیس نظام سیاسی جدید، مأموریت انقلاب به پایان می‌رسد و محافظه‌کاری جای روحیه انقلابی را می‌گیرد.

یکی از سؤالاتی که ذیل پرسش از پیامدهای انقلاب‌ها مطرح است، این است که برای جلوگیری از تبدیل روحیه انقلابی به محافظه‌کاری و در نتیجه محدود نشدن زمانی و مکانی دایره انقلاب، چه راه‌حلی وجود دارد. برای پاسخ به این پرسش، اندیشمندانی از مکاتب مختلف نظریه‌هایی ارائه داده‌اند که می‌توان آیت‌الله خامنه‌ای، لئو تروتسکی و ارنولد توین بی را در زمره آنان قرار داد.

آیت‌الله خامنه‌ای «نظریه نظام انقلابی»، تروتسکی نظریه «انقلاب مداوم» و توین بی «اندیشه چالش - پاسخ یا معارضه و واکنش» را مطرح کرده‌اند.

آیت‌الله خامنه‌ای فرمول تحقق اهداف انقلاب اسلامی را در پنج مرحله برآورد می‌کند که طی کردن این مراحل نیازمند روحیه انقلابی و جهادی است. مراحل پنج‌گانه عبارتند از: انقلاب اسلامی، نظام اسلامی، دولت اسلامی، کشور اسلامی و نهایتاً مرحله تشکیل امت یا تمدن اسلامی.

تروتسکی نظریه انقلاب مداوم^۱ را مابین سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۰۶ مطرح کرد.

هدف پژوهش، بررسی نظریه نظام انقلابی از منظر سه مکتب اسلام، مارکسیسم و لیبرالیسم با امعان نظر به دیدگاه یکی از اندیشمندان هر کدام از مکاتب یاد شده است.

از آنجایی که آیت‌الله خامنه‌ای به مدت بیش از سه دهه رهبر نظام جمهوری اسلامی و تروتسکی یکی از رهبران انقلاب روسیه و توین بی از صاحب‌نظران در حوزه فرهنگ و تمدن غرب است، شناخت دیدگاه آنان ضرورت دارد.

از نظر پیشینه گرچه هرکدام از سه متفکر یاد شده آثاری به ویژه آیت‌الله خامنه‌ای و تروتسکی در مورد انقلاب دارند، ولی موضوع به صورت مقایسه‌ای تاکنون در جایی بحث نشده است.

نوآوری مقاله حاضر طرح همین حلقه مفقوده است که با روش توصیفی - تطبیقی نظریه یاد شده از

¹ Permanent revolution

منظر سه مکتب اسلام، مارکسیسم و لیبرالیسم مورد سنجش مقایسه‌ای مفهومی قرار می‌گیرد.

۱- آیت‌الله خامنه‌ای

مقدمه: آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای از مبارزان دوره نهضت اسلامی ایران است. قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، در جلسات تفسیر خود، پایه‌های فکری اسلام به ویژه اندیشه مبارزه با طاغوت را با بهره‌گیری از آیات قرآن، مطرح و به مبانی نهضت اسلامی مردم ایران پرداخت. وی از شاگردان و یاران نزدیک امام خمینی (ره) رهبر انقلاب اسلامی و از افراد تأثیرگذار در مراحل مختلف نهضت و انقلاب اسلامی بود. آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۸ دو دوره به وسیله مردم به عنوان رئیس جمهور ایران انتخاب و بعد از رحلت امام خمینی در سال ۱۳۶۸، به‌عنوان رهبر برگزیده شد.

۱-۱- مفهوم انقلاب از منظر آیت‌الله خامنه‌ای

آیت‌الله خامنه‌ای انقلاب را براساس مبانی نظری اسلام تعریف می‌کند و معتقد به وجود ارتباط بین وقوع تحولات اجتماعی و اختیار انسان است. وی ضمن توجه به عنصر زیربنایی تغییر و تحول درونی، می‌گوید: «... انقلاب ... تغییردهنده است، دگرگون‌کننده است، این دگرگونی‌سازی فقط در سطح مناسبات اجتماعی نیست، بلکه در درجه اول در لایه درون انسان‌ها و ذهنیت‌هاست ...» (بیانات، ۱۳۸۷/۷/۷)

از نظر وی انقلاب تحولی بنیادین برای یک سلسله ارزش‌ها از قبیل: دین، ایمان، عدالت، دوری از اسراف و تجمل، سلامت دینی و اخلاقی زمامداران، استقلال سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است که استمرار آن منوط به حرکت براساس آنهاست. (بیانات، ۱۳۷۹/۲/۲۳)

از تحلیل محتوای بیانات مختلف وی، انقلاب به گونه زیر تعریف می‌شود. «انقلاب عبارت از تغییر بنیادین آگاهانه در ذهن و رفتار انسان و جامعه به صورت تدریجی، استمراری و تکاملی براساس یک سری ارزش‌هاست.

۱-۲- نظریه‌های انقلاب و نظام

نظریه ادعائی علمی است و «به‌معنای سیستم مفاهیم و نظریات در ... زمینه دانش‌های بشری و توجیه و توضیح علمی قوانین تکامل ... است» (آقابخشی، ۱۳۷۴: ۳۳۸) که در آن انسجام درونی و سازگاری با اصول بدیهی عقلی شرط است.

نظریه‌های انقلاب، پاسخگوی چرایی وقوع انقلاب‌ها هستند. فلاسفه یونان باستان هر کدام از منظری به این چرایی پاسخ داده‌اند. (ر. ک: ملکوتیان، ۱۳۷۲: ۱۷-۴۵). افزون بر آن، در این خصوص نظریه مارکسی انقلاب، نظریه کارکردگرا- ساختاری، نظریه جامعه توده‌وار، نظریه افزایش انتظارات و ... ارائه شده است. (ر. ک: کوهن، ۱۳۷۲: ۶۵-۲۱۶).

تحلیل محتوای سخنان و بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص انقلاب و انقلاب اسلامی تأییدکننده دیدگاه دینی و فرهنگی است. در نظریه‌های دین (اسلام) عامل انقلاب، نظریه‌پرداز در پردازش نظریه خود از مؤلفه‌های دینی و فرهنگی از قبیل: اسلام، معنویت، ارزش‌های الهی و دینی، تشیع، مساجد، حسینیه‌ها، تاسوعا و عاشورا، روحانیت و ... استفاده می‌کند. (ر. ک: زمزم، ۱۳۹۷: ۱۳)

آیت‌الله خامنه‌ای برای حفظ روحیه انقلابی و در مواجهه با آفت رکود و خموشی، «نظریه نظام انقلابی» را مطرح کرد. اساس این نظریه تداوم و استمرار وضعیت انقلابی در درون نظام سیاسی است. از نظر وی «... انقلاب اسلامی پس از نظام‌سازی، به رکود و خموشی دچار نشده و نمی‌شود و میان جوشش انقلابی و نظم سیاسی و اجتماعی تضاد و ناسازگاری نمی‌بیند، بلکه از نظریه نظام انقلابی تا ابد دفاع می‌کند» (بیانیه گام دوم، بهمن ۱۳۹۷)

افزون بر «نظام انقلابی» وی در بیانات مختلف خود از اصلاحاتی دیگر با پسوند انقلابی بهره برده است. مثل: رفتار انقلابی، معارف انقلابی، عمل انقلابی، فکر انقلابی، اسلام انقلابی، حوزه انقلابی، ایران انقلابی و نشاط انقلابی.

طرح نظریه نظام انقلابی، مفهوم مصطلح از انقلاب و نظام را چالشی کرد. در معنای مصطلح، «انقلاب» و «نظام» دو دوره متفاوت و دو مفهوم متناقض^۱ فرض می‌شوند. نظام یعنی ثبات بیانگر حفظ وضع موجود است، انقلاب یعنی تغییر و تحول که حکایت از تغییر وضع موجود دارد.

قرارگرفتن این دو در طول هم به معنای استمرار تحول، تکامل و روحیه انقلابی است. براساس این قرائت بین ساختار (نظام) و آرمان (انقلاب) همسویی و حرکت مستمر وجود دارد. جمهوری اسلامی به‌عنوان ساختار (نظام) بدون آرمان (روحیه انقلابی) دارای هویت نیست. هویت جمهوری اسلامی

^۱ Paradoxcical

در انقلابی عمل کردن آن است. و لذا از منظر آیت‌الله خامنه‌ای تشکیل «نظام انقلابی» لازمه انقلاب و اسلامی بودن و انقلابی بودن جز هویت و سیرت نظام سیاسی است (حاجی انزهایی، ۱۳۹۶: ۱۶۶-۱۶۸) وی در بیانیه گام دوم، اصطلاح انقلاب و نظام [جمهوری اسلامی] و تأسیسات آن را به صورت مترادف و مرحله‌ای از سیوروت و حرکت تکاملی و حقیقت می‌داند و قانون اساسی را به‌عنوان تجسد و تبلور انقلاب تلقی و تخلف از آن را تخلف از مسیر صحیح حرکت انقلاب می‌داند. از نظر وی جمهوری اسلامی باید مظهر انقلاب باشد و همان حالت تجدیدپذیری، ... تحول دائمی ... باید در جمهوری اسلامی باشد. وی ماهیت نظام سیاسی جمهوری اسلامی را منوط به انقلابی عمل کردن و نیازمند مدیریت جهادی می‌اند و معتقد به نتیجه‌بخش بودن عملکردهای انقلابی و مدیریت جهادی نظام است. این انقلابی بودن به خاطر محیط چالشی پیرامونی انقلاب اسلامی بود که در مواجهه با نظام سلطه مستعد شکل‌گیری نهادهای انقلابی گردید. افزون بر این مکتب اسلام به ویژه مذهب تشیع بر استفاده از عنصر مبارزه تأکید کرده است (مطهری، ۱۳۸۷: ۱۰۳)

از نظر آیت‌الله خامنه‌ای چشم‌انداز نظام انقلابی عبارت است از حیات طیبه اسلامی، ایجاد تمدن اسلامی و رسالت جهانی که جزء آرمان‌های انقلاب اسلامی نیز محسوب می‌شدند. وی با اشاره به تأثیر انقلاب اسلامی بر جهان (بیانات، ۱۳۹۳/۹/۶) و ضمن توجه به لزوم ابتدای نظامات جهانی بر حاکمیت تشریحی الهی «تحقق این نوع حاکمیت را وعده خدا می‌داند (۱۳۸۵/۱/۲۵) و معتقد است «انقلاب اسلامی وظیفه خود می‌داند تا نه تنها در نظامات غیرالهی و ظالمانه موجود در عالم هضم نشود (۱۳۸۱/۳/۱۴) بلکه آنها را بر هم بزند و در مسیری گام بردارد که منتهی به این حاکمیت شود. وی صدور انقلاب را بخشی از هویت آن می‌داند که به پویایی آن کمک می‌کند این صدور مبنای مرزناشناسی و نامحدودی فکری و عقیدتی اسلام و نگاه امت‌ساز انقلاب اسلامی است نه به معنای دخالت در امور سایر امت‌ها.

از نظر آیت‌الله خامنه‌ای فرضیه‌ای که معتقد بود «انقلاب‌ها پس از پیروزی، سیال‌بودن، جوشندگی، تحرک و پیشرفت آنها به ایستایی و بی‌حرکی تبدیل می‌شود» با وقوع انقلاب اسلامی، باطل شد.

۲- لئو تروتسکی

لوداویدویچ تروتسکی متولد اکتبر ۱۸۷۹ در اوکراین که نام اصلی وی برنشتاین است، در زمره رهبران

سیاسی و از پیشگامان انقلاب روسیه است. از وی به‌عنوان نظریه‌پرداز برجسته مارکسیسم نام برده می‌شود. وی از جمله انقلابیون حرفه‌ای بود و در انقلاب‌های ۱۹۰۵ و ۱۹۱۷ روسیه ریاست شورای پترزبورگ را برعهده داشته است.

۱-۲- مفهوم انقلاب از دیدگاه تروتسکی

تروتسکی وضعیت انقلابی را به‌عنوان یک فرایند تعریف می‌کند که در آن نوعی قدرت دوگانه^۱ شکل می‌گیرد. از نظر وی «وجود آمدن قدرت دوگانه از شرایط بحران‌های اجتماعی است. طبقات متخاصم در همه جوامع وجود دارند و طبقه محروم از قدرت، ناگزیر می‌کوشد تا سیاست‌های حکومت را تا آنجا که می‌تواند به نفع خود تغییر دهد» (تروتسکی، ۱۳۶۰ الف: ۲۰۱). وی «قدرت دوگانه را یک واقعیت قانونی و واقعیت انقلابی می‌داند و معتقد است این وضعیت زمانی بوجود می‌آید که طبقات متخاصم بر سازمان‌های حکومتی ذاتاً ناسازگار اتکا می‌کنند.» (همان، ۲۰۲) تروتسکی معتقد است برای در گرفتن قیام لازم است ورشکستگی رژیم قطعاً برملا شود و محرومیت‌ها را تحمل‌ناپذیر سازد و علاوه بر آن شرایط و اندیشه‌های جدید باید مفر انقلابی تازه‌ای برای توده‌ها بازکند. (تروتسکی، ۱۳۶۰ ب: ۹). از نظر وی ضعف درونی حکومت زمینه وقوع جنبش انقلابی است و در استفاده از خشونت و قوه قهریه در انقلاب می‌نویسد: «آخرین بخش از وظایف انقلاب تماماً ماهیتی نظامی دارد که در این مرحله نهائی، مسئله باید به وسیله تفنگ، سرنیزه و مسلسل حل و فصل شود» (تروتسکی، ۱۳۶۰ ج: ۱۶۸).

۲-۲- انقلاب مداوم از دیدگاه تروتسکی

اصطلاح «انقلاب مداوم^۲» با نام‌های دیگری نیز در آثار تروتسکی و شارحان وی از قبیل: انقلاب پیگیر، انقلاب دائمی، انقلاب همیشگی، انقلاب جهانی و انقلاب پیوسته آمده است. این نظریه نخستین بار مابین سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۰۶ در قالب جزوه‌ای منتشر شد. وی درباره این جزوه می‌نویسد: «از مطالعه تاریخ اجتماعی روسیه کتابی پدید آمد با نام «نتیجه‌ها و چشم‌اندازها» که برای آن مرحله دلیلی بود کمابیش کامل بر نظریه تداوم انقلاب» (تروتسکی، ۱۳۵۸ الف: ۲۱۰) تروتسکی

¹ Dual Power

² Permanent revolution

انقلاب مداوم را نبردی می‌داند که سرنوشت بشریت در آن تعیین می‌شود و به معنای گذر از مرحله سرمایه‌داری به مرحله سوسیالیستی است. براساس همین نظریه وی معتقد بود که هر دو انقلاب بورژوازی و سوسیالیستی به‌رغم ناهم‌زمانی، به‌هم پیوسته و به صورت مداومند. تروتسکی به تداوم انقلاب و کشاندن آن از عرصه ملی به عرصه جهانی اعتقاد داشت و شکست آن را در صورت محدود بودن به یک کشور حتمی می‌دانست. وی پیش‌بینی می‌کرد که براساس این نظریه، انقلاب روسیه، به‌عنوان اولین مرحله انقلاب سوسیالیستی جهان - بتواند پیشگام انقلاب‌های سوسیالیستی در اروپا باشد و لذا انقلاب در کشورهای صنعتی غرب را یک ضرورت می‌دانست که به زودی اتفاق خواهد افتاد. تروتسکی که خود متأثر از مارکس بود می‌نویسد: «انقلاب پیگیر از نظر مارکس به معنی انقلابی است که در مرحله دموکراتیک متوقف نمی‌شود و به اقدامات سوسیالیستی و جنگ علیه ارتجاع خارجی مبدل می‌شود ... از نظر وی منشأ تاریخی تئوری انقلاب پیگیر گذار از انقلاب دموکراتیک به انقلاب سوسیالیستی است» (تروتسکی، ۱۳۵۳: ۲۲)

به‌طور کلی نوآوری خاص تروتسکی در مارکسیسم همین انقلاب مداوم است که براساس آن روسیه باید پایگاه انقلاب کمونیستی و ام‌القرای این کشورها، امواج انقلاب را به سراسر اروپا و جهان صادر کند. وی می‌نویسد: «اگر مردم اروپا برای خرد کردن امپریالیسم به پا نخبند، ما خرد خواهیم شد. یا انقلاب روسیه تندباد مبارزه در غرب را به پا خواهد کرد و یا سرمایه‌دارهای همه کشورها انقلاب ما را خفه خواهند کرد» (تروتسکی، ۱۳۶۰ ج: ۳۶۹) وی انقلاب‌های ملی شرق را، فقط مراحل معینی از انقلاب جهانی طبقه کارگر می‌داند. وی از منظر طبقات اجتماعی نقش اصلی را در روند انقلاب مداوم برعهده طبقه کارگر می‌داند که خود را طرفدار آنها معرفی می‌کند (تروتسکی، ۱۳۵۸ ب: ۱۲۲) تروتسکی با اشاره به ضرورت وجود رهبر (همان: ۳) نقش او را در منازعه انقلابی، ایجاد یگانگی و سازماندهی می‌داند و می‌نویسد: «بدون یک سازمان راهبر، نیروی توده‌ها مانند بخاری که در سیلندر محصور نباشد، به هدر می‌رود. با این حال بخار باعث حرکت است نه پیستون یا سیلندر» (تروتسکی، ۱۳۵۸ الف: ۱۰)

۳- ارنولد توین‌بی

آرنولد توین‌بی، متولد سال ۱۸۸۹ در لندن و صاحب‌نظر در فلسفه تاریخ است. مهمترین اثر او کتاب

۱۲ جلدی بررسی تاریخ است که در آن به بررسی تمدن‌های بشری پرداخته است. وی صاحب کرسی زبان و ادبیات و تاریخ بیزانس و یونان جدید در دانشگاه لندن بود بنا به حوزه مورد علاقه و تخصص خود، «تمدن» را به‌عنوان واحد، مطالعاتی قرار داد و معتقد بود تمدن‌ها در قالب نظم و قانون معینی حرکت می‌کنند.

۱-۳- اندیشه «معارضه و واکنش»

توین‌بی خاستگاه تمدن‌ها را الگوی «معارضه و واکنش» می‌داند. از این الگو می‌توان با عناوینی دیگر مثل «چالش - پاسخ»، «تهاجم - تدافع» یا پیکار متقابل یاد کرد. از نظر وی تمدن‌ها همواره باید از پویایی برخوردار و قدرتمند باشند تا بتوانند پاسخ متناسب با چالش و معارضه را بدهند. معنای این قدرتمندی برخوردار همیشگی از روحیه انقلابی است تا از این رهگذر تمدن بسان یک نظام پیشرفته همواره در مسیر صیوررت و تعالی قرار گیرد. توین‌بی در این الگو نقش ویژه‌ای به گروه اقلیت خلاق می‌دهد. پیکار متقابل این اقلیت با اکثریت جامعه و نوع و میزان پاسخگویی منجر به سقوط یا انحطاط تمدن می‌شود. در صورت نافرمانی جامعه از این اقلیت، شکل‌گیری نوعی تضاد در قدرت دور از انتظار نیست. شبیه آنچه در اندیشه تروتسکی با عنوان قدرت دوگانه تحلیل می‌شد. گرچه توین به تعریف انقلاب نمی‌پردازد، ولی فهم مفهومی این اصطلاح از محتوای مطالب او استنباط شدنی است. از نظر توین‌بی معارضه و واکنش عامل تکوین تمدن است نه نژاد و محیط زیست. در مورد عامل سقوط تمدن‌ها نیز ضمن رد نظریات جبرگرایانه و نظریه اشپیگلر (نظریه‌های بیولوژیک)، «معتقد است عامل اصلی فروپاشی تمدن‌ها نبود قوه خلاقیت و نبود پاسخ مناسب برای چالش‌ها و تعارضات جدید است» (موسوی، ۱۳۸۷: چکیده) از نظر توین بی حدوث، بقاء و سقوط تمدن‌ها ارتباط مستقیم با تهاجم و نحوه مواجهه و واکنش با آن دارد وی از مقایسه تحلیلی حدود ۲۶ تمدن، به این نتیجه رسید که طلوع موفق یک تمدن ناشی از «واکنش» موفقیت‌آمیزی است که اقلیت خلاق و رهبران نخبه آن جامعه به «معارضه‌ها» نشان می‌دهند. (تاملین، ۱۳۸۵: ۱۴) مادامی که صاحبان یک فرهنگ و تمدن بتوانند به معارضه‌های پیاپی حیات پاسخ صحیح بدهند، عمر آن فرهنگ طولانی و از فروپاشی آن جلوگیری می‌شود.

وی برخلاف مارکس که تاریخ را حاصل نیروهای اقتصادی می‌داند، معتقد است «تاریخ حاصل

نیروهای روحی و معنوی است نه اقتصادی» (توین بی، ۱۳۷۳: ۱۱) به نقل از (موسوی، ۱۳۸۷: ۱۰۵) از نظر توین بی بقاء تمدن محصول فعالیت «اقلیت‌های خلاق» است که پیروان خود را به مقاومت در برابر معارضة‌های محیط زیست (طبیعی و اجتماعی) بر می‌انگیزانند تا واکنش نشان دهند (تاملین، ۱۳۸۵: ۲۴) در کتاب بررسی تاریخ جلد دوم، نظریه معارضة و واکنش را مطرح و معتقد است پیشرفت تمدن نیازمند انگیزه‌های موسوم به معارضة است که ممکن است تمدن در برابر آن واکنش کند یا نه (به نقل از همان، ۶۳) توین بی اعتقاد بر حرکت تاریخ براساس دو حالت تهاجم و تدافع دارد که حالتی تکاملی و متوالی است و موجب می‌شود که نوعی فرهنگ و تمدن و جامعه، بوجود آید، رشد کند، ضعیف و پیر شود و در برابر تهاجم جامعه یا تمدن دیگر نابود شود و بعد تمدن و جامعه و فرهنگ جدید، باز سیر خود را به سوی کمال و رشد و پیری و سپس مرگ طی می‌کند و باز در برابر نیروی جوان و تازه‌ای قرار گیرد (توین بی، ۱۳۶۲: ۱۰) از نظر وی تمدن‌ها از قبل محکوم به صعود و سقوط نیستند و دست تقدیر بر آنها حاکم نیست؛ سرنوشت تمدن‌ها به دست انسان‌هاست. حدوث، بقاء و زوال تمدن‌ها با تهاجم است، اگر تمدنی نتواند از عهده تضادهایش برآید و پاسخ‌های متناسب با تهاجمات و بحران‌ها ندهد، محتوم به شکست است. این گزاره که حدوث، بقاء و زوال تمدن‌ها براساس دوره‌های ثابت و معین باشد، درست نیست. در کتاب تمدن در بوته آزمایش جمله «ماموجودات انسانی، موهبت انتخاب داریم و نمی‌توانیم» مسئولیت اعمال خود را به گردن خدا، طبیعت یا سرنوشت بیندازیم» (به نقل از موسوی، ۱۳۸۷: ۱۶) مطرح است. این قرائت از تمدن، مؤید کلام الهی است که می‌فرماید «ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم» (رعد، ۱۱)

به‌طور کلی توین بی، پس از بررسی و مقایسه تمدن‌ها، به این نتیجه رسید که نمود موفق یک تمدن معطوف به واکنش نخبگان (اقلیت خلاق) در مواجهه با معارضة‌ها و چالش‌ها و کیفیت تصمیم‌گیری در قبال آنهاست وی تمدن موفق را تمدنی می‌داند که واکنش اقلیت خلاق به معارضة‌ها متناسب با زمان و با روحیه انقلابی باشد. علت اصلی تکوین تمدن‌ها واکنش پیاپی و مستمر انسان‌ها به سختی‌ها و تهاجمات بوده است. اندیشه خلاق و پیشرو شرط اصلی خلق و بقاء تمدن‌ها در طول تاریخ بوده و اقلیت خلاق در این زمینه یا خالق تمدن بوده‌اند و یا بقای تمدنی را بیمه کرده‌اند.

۴- جمع‌بندی: در مطالعات تطبیقی افزون بر تمایزات به اشتراکات نیز توجه می‌شود. در جمع‌بندی به همگونی‌ها و ناهمگونی‌های سه نظریه‌پرداز با امعان نظر به سه مکتب اسلام، مسیحیت و لیبرالیسم می‌پردازم.

۱-۴- جهان‌بینی

الف: آیت‌الله خامنه‌ای. وی در چارچوب جهان‌بینی الهی به تحلیل موضوعات مختلف می‌پردازد و معتقد به ارتباط بین اختیار انسان و تحولات سیاسی و اجتماعی از جمله انقلاب است.

ب: تروتسکی. از نظر جهان‌بینی غیرتوحیدی است و از پیروان مکتب مارکس است. در اندیشه مارکسیستی دین تریاک توده‌ها و مانع پیشرفت جامعه به‌ویژه در روند انقلابی شدن است. وی خود را از نظر فکری و ایدئولوژیکی یک مارکسیست تمام‌عیار و طرفدار خط و مشی ماتریالیسم، و یک خداشناس اشتباه‌ناپذیر می‌داند (تروتسکی، ۱۳۵۸، ب: ۱۲۲)

ج: توین‌بی. از نظر جهان‌بینی در چارچوب مکتب لیبرالیسم به تحلیل تحولات می‌پردازد وی نظریه جبرگرایی در مورد تمدن‌ها را نمی‌پذیرد، لذا تمدن‌ها از قبل محکوم به صعود و سقوط نیستند و نمی‌توان دست تقدیر را بر آنها حاکم دانست. از این جهت که معتقد به تعیین سرنوشت تحولات به وسیله انسان‌هاست، به آموزه‌های اسلامی نزدیک می‌شود. نگاه او به مذهب مثبت است و به تمدن جنبه معنوی می‌دهد. از نظر او «تاریخ تجلی طرح الهی خلقت انسان و مسئول انجام طرح غائی الهی خلقت جهان و انسان است» (توین‌بی، ۱۳۶۲: ۱۰)

در کتاب بررسی تاریخ در مثال خود در باب «هجرت و بازگشت» یکی از نمونه‌ها را حضرت محمد (ص) نام می‌برد و او را یکی از ظروف ظریف رحمت و عنایت پروردگار توصیف کرده است (تاملین، ۱۳۸۵: ۸۶) افزون بر این وی به گستردگی و سرعت و انقلابی بودن تأثیر نظامی و سیاسی اسلام بر جهان (همان: ۲۳۳) و تحول دولت جهانی اسلام به یک دین جهانی (همان: ۲۴۱) اذعان می‌کند. وی تمدن‌ها را «براساس مذاهب و نه مذاهب را براساس تمدن‌ها» توصیف کرد. به عقیده او ادیان متعالی دست‌کم در مفاهیم خود، بیانگر بزرگترین کامیابی‌های روحی بشرند...» (همان: ۲۷)

۲-۴- مفهوم انقلاب

الف: آیت‌الله خامنه‌ای. وی انقلاب را در چارچوب آموزه‌های اسلامی تعریف می‌کند و در تحلیل

تحولات از جمله انقلاب، به انسان و اختیار و انتخاب آگاهانه او توجه دارد. تعریف مورد نظر آیت‌الله خامنه‌ای از انقلاب از منظرهای زیر با تعاریف مکتب مارکسیسم و لیبرالیسم متفاوت است. یکم: از نظر ایجابی و سلبی بودن پدیده انقلاب، برخلاف کارکردگرایان که به انقلاب به خاطر پیامدهای آنی آن مثل برهم خوردن نظم اجتماعی، نگاه سلبی دارند، وی به پدیده انقلاب نگاه مثبت و ایجابی نیز دارد.

دوم: از نظر ارتباط پدیده انقلاب با مفاهیم مرتبط، دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای با سایر رویکردها در خصوص ارتباط با مفاهیمی مثل اصلاح، ثبات، تکامل، تحول و تضاد متفاوت است. در رویکرد کارکردگرایانه مکتب لیبرالیسم، انقلاب به‌عنوان پدیده‌ای مذموم در مقابل اصلاح به‌عنوان پدیده‌ای مثبت قرار می‌گیرد و در مکتب مارکسیسم، از انقلاب به‌عنوان عامل پیشران، حرکت‌دهنده و تکاملی یاد می‌شود. از دیدگاه اسلامی، انقلاب و اصلاح لازم و ملزوم یکدیگر و مکمل هم هستند. آیت‌الله خامنه‌ای انقلاب را مصداقی از اصلاح به معنای عام می‌داند که حرکتی تدریجی و اصلاح‌گرایانه است و ی‌تداوم اصلاحات را در ذات و هویت انقلاب نهفته می‌داند (بیانات، ۱۳۸۸/۱۱/۲۰)

سوم: برخلاف نظریه‌پردازان دو مکتب دیگر، آیت‌الله خامنه‌ای، تحول (انقلاب) را جزو سنت‌های لایتغیر الهی می‌داند (بیانات، ۱۳۸۵/۸/۱۸)

چهارم: ماهیت تضادی متفاوت. از نظر آیت‌الله خامنه‌ای انقلاب اسلامی برای رسیدن به اهداف خود سیر تکاملی دارد و این تکامل ماهیتی چالشی و تضادبرانگیز از جنس تضاد حق و باطل است (بیانات، ۱۳۸۴/۳/۵). تضاد و مبارزه مورد نظر وی، از جنس سوگیری طبقاتی مارکسیستی نیست که انقلاب به وسیله طبقه محکوم به وجود بیاید، لذا کسی نمی‌تواند ادعای مالکیت انقلاب را بکند (۱۳۸۷/۳/۱۴) این دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای را اندیشمندان دیگری نیز تأیید می‌کنند (مطهری، ۱۳۸۷: ۲۸۸)

ب: تروتسکی. وی در تحلیل انقلاب مثل مارکس به سازمان اقتصادی توجه دارد. در انقلاب ضعف درونی سیستم و بهره‌گیری از خشونت را مطرح و اساس انقلاب را در شکل‌گیری قدرت دوگانه^۱ می‌داند نگرش او به انقلاب مثبت، آرمانی و عامل پیشرفت جامعه و تاریخ است. وی حل تضادهای

¹ Dual Power

موجود در زندگی اجتماعی بشر را از راه انقلاب اجتناب‌ناپذیر و حرکت کلی تاریخ را از نوع تحول انقلابی می‌داند.

ج: توین‌بی. در آثار خود از اصطلاح «انقلاب باطنی» یاد می‌کند که نوعی تبدیل روحی توده مردم و اقلیت خلاق است. از نظر وی این انقلاب «شامل تغییر از حالت فعال و ورود به دوره‌ای از ولادت مجدد روحی و روانی است که منتهی به بازگشت به میدان عمل می‌شود» (تاملین، ۱۳۸۵: ۸۵-۸۶) وی در تحلیل واحد مطالعاتی خود (تمدن) به تحول روحی و معنوی اذعان و سرنوشت تمدن‌ها را به عامل انسانی گره می‌زند و معتقد است تا انسان (اقلیت خلاق) اراده تغییر و تحول نکند، تحولات از سر تقدیر صعود یا سقوط نمی‌کنند.

۳-۴- نظام انقلابی و انقلاب مداوم.

الف- نقطه ثقل و دال مرکزی بیانیه گام دوم، نظریه نظام انقلابی است. از نظر آیت‌الله خامنه‌ای انقلاب دارای یک سیر تکاملی و تعالی است که پایان‌ناپذیر است. وی انقلابی بودن را لازمه نظام سیاسی می‌داند. فلسفه نظام انقلابی جلوگیری از استحاله انقلاب و غلبه بر خمود و محافظه‌کاری است.

ب- یکی از پیامدهای هر انقلابی در بعد خارجی صدور انقلاب است، در انقلاب روسیه این امر با توجه به نظریه انقلاب مداوم تروتسکی، از اهمیت بیشتری برخوردار است. از نظر تروتسکی چون بقاء انقلاب روسیه با صدور ارتباط مستقیم دارد، لذا صدور امری اجتناب‌ناپذیر است.

ج- توین‌بی به جای «نظریه نظام انقلابی» و «انقلاب مداوم» اندیشه چالش- پاسخ را با رویکرد تمدنی ارائه داد. از نظر او سراسر تاریخ کشمکش بین چالش- پاسخ و تهاجم- تدافع است. به باور وی حدوث، بقاء و سقوط تمدن‌ها، ارتباط مستقیم با تهاجم و نحوه مواجهه با آن دارد.

فهرست منابع:

۱. قرآن کریم
۲. آقا بخشی، علی، ۱۳۷۴، فرهنگ علوم سیاسی، تهران، مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران
۳. تروتسکی، لئو، ۱۳۵۳، انقلاب پیگیر، ترجمه محمود صنیعی و سیاوش نواب، نیویورک، فانوس
۴. تروتسکی، لئو، ۱۳۵۸ الف، زندگی من، ترجمه هوشنگ وزیری، تهران، خوارزمی.
۵. تروتسکی، لئو، ۱۳۵۸ ب، یادداشت‌های روزانه، ترجمه هوشنگ وزیری، تهران، خوارزمی.
۶. تروتسکی، لئو، ۱۳۶۰ الف، تاریخ انقلاب روسیه، ج ۱، ترجمه سعید باستانی، تهران، فانوسا
۷. تروتسکی، لئو، ۱۳۶۰ ب، تاریخ انقلاب روسیه، ج ۲، ترجمه سعید باستانی، تهران، فانوسا
۸. تروتسکی، لئو، ۱۳۶۰ ج، تاریخ انقلاب روسیه، ج ۳، ترجمه سعید باستانی، تهران، فانوسا
۹. تاملین، اریک والترفردریک، ۱۳۸۵، گزیده آثار توین‌بی، تهران، امیرکبیر.
۱۰. توین‌بی، آرنولد، ۱۳۷۳، جنگ و تمدن، ترجمه خسرو رضائی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
۱۱. توین‌بی، آرنولد، ۱۳۶۲، تاریخ تمدن (تحلیلی بر تاریخ جهان از آغاز تا عصر حاضر، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی
۱۲. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۹۷، بیانیه گام دوم.
۱۳. حاجی انزهائی، محمدرضا، (گردآورنده)، ۱۳۹۶، صورت و سیرت انقلاب اسلامی در بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیه الله العظمی خامنه‌ای مدظله العالی، تهران، انقلاب اسلامی.

۱۴. زمزم، علیرضا، ۱۳۹۷، «تحلیل انقلاب و انقلاب اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای» همایش ملی نظام فکری آیت‌الله العظمی خامنه‌ای در گستره فرهنگ، دانشگاه شهید باهنر کرمان.
۱۵. کوهن، الوین استانفورد، ۱۳۷۲، تئوری‌های انقلاب، ترجمه علیرضا طیب، تهران، قومس.
۱۶. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۷، آینده انقلاب اسلامی، قم، صدرا، چاپ بیست و هفتم
۱۷. ملکوتیان، مصطفی، ۱۳۷۲، سیری در نظریه‌های انقلاب، تهران، قومس
۱۸. موسوی، سیدمحمدجمال، ۱۳۸۷، بررسی مقایسه‌ای عوامل سقوط تمدن‌ها از دیدگاه ابن خلدون و توین‌بی، پایان‌نامه (چکیده)، قم، جامعه المصطفی العالمیه.
۱۹. موسوی، سیدجمال، ۱۳۸۷، «توین‌بی و نظریه پیدایش و سقوط تمدن‌ها» سخن تاریخ، شماره ۲
۲۰. هلودی، موسی (گردآورنده)، ۱۳۹۷، روشنای آینده (آینده‌پژوهی، انقلاب اسلامی در بیان حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای مدظله العالی) تهران، انقلاب اسلامی، چاپ دوم
۲۱. تارنمای رسمی دفتر رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای مدظله العالی.

۲۲. www.Khamenehy.ir